

**ԳԵՐՄԱՆԱՑԻ ՄԻՍԻՈՆԵՐՆԵՐԻ ՈՐԲԱԽՆԱՄ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԻՆ**

Բանալի բառեր – Յոհաննես Լեփսիուս, Էռնեստ Լոհման, Օսմանյան կայսրություն, Խարբերդ, Մեզրե, մարդասիրական օգնություն, գերմանացի միսիոներներ, «Գերմանական առաքելությունը Արևելքում», որբանոց

XIX դարում թուլացած և անկման ուղի բռնած Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին միջամտելու համար արևմտյան մեծ տերությունների ձեռքին գործիք դարձան նաև կայսրության փոքրամասնությունները: Իրենց դիվանագիտական ներկայացուցիչների միջոցով, պաշտպանելով միսիոներների շահերը՝ սկսեցին լայն թափով տարածել բողոքականությունն Օսմանյան կայսրության ազգային փոքրամասնությունների շրջանում: Թեև միսիոներների գործունեության սկզբնական փուլում նրանց նպատակը քրիստոնեության տարածումն էր այլակրոնների շրջանում, սակայն հաստատվելով Օսմանյան կայսրությունում՝ նրանք սկսեցին քարոզչություն իրականացնել նաև քրիստոնյաների՝ շրջանում¹:

Բողոքականության տարածումը պարարտ հող է գտնում արևմտահայության շրջանում՝ պայմանավորված նրա իրավական, քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ծանր կացությամբ: Ինքնին հասկանալի է, որ Օսմանյան կայսրության սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը իր կնիքը թողեց ոչ միայն թուրք, այլև հատկապես հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների վրա: Այդուհանդերձ, միայն այդ պայմանները չէին, որ բողոքական քարոզիչների համար հնարավորություններ էին ստեղծում ծավալելու իրենց գործունեությունը²: Գլխավոր պատճառը արևմտահայերի զգալի մասի իրավագրկությունն էր: Կրոնական այդ ուղղությանն անդամակցածները սին հույսեր էին փայփայում, թե կկարողանան պաշտպանվել օսմանյան հալածանքներից:

* Բողոքականությունը քրիստոնեության հիմնական ուղղություններից է: Քրիստոնեական մյուս ուղղություններից այն տարբերվում է գլխավորապես նրանով, որ առաջադրում է Աստծո հետ մարդու անմիջական կապի սկզբունքներ՝ առանց եկեղեցու և հոգևորականության միջնորդության:

¹ Տե՛ս **Միմավորյան Ա., Հովյան Վ.**, Հայ կաթոլիկե և ավետարանական համայնքները Թուրքիայում. Ժամանակակից միտումներ, Երևան, 2012, էջ 76:

² Ավելի մանրամասն տե՛ս **Գևորգյան Ս. Բ.**, Բողոքականության տարածման պատճառները արևմտահայության շրջանում XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետև «ԼՀԳ»), 2013, թիվ 2, էջ 88-94:

Կրոնական տարաբնույթ համայնքների առաջացումը ձեռնտու էր հենց օսմանյան կառավարությանը, քանի որ այդ քայլով արևմտահայությունը երկփեղկվում էր, բաժանվում ազգային եկեղեցուց, ինչից առաջին հերթին տուժում էր ազատագրական շարժումը: Հատկանշական է, որ ավետարանական միությունների ձևավորումը՝ տեղի ունեցավ XIX դարի 60-ական թվականներին, երբ սկսվեց ազգային հալածանքների նոր փուլը: Դա դարձավ այն պատճառներից մեկը, որոնք առաքելադավան հայերի մի մասին դրդեցին ընդունելու բողոքականությունը՝ խուսափելով ազգային ճնշումներից¹: Սա ձեռնտու էր նաև օսմանյան կառավարությանը, քանի որ թուլացնում էր արևմտահայերի միասնությունը:

Սակայն կաթոլիկ և բողոքական հայերին առանձին կարգավիճակ հատկացնելն ունեցավ բացասական հետևանք նաև Օսմանյան կայսրության համար: Սուլթանական կառավարության՝ առաջին հայացքից նպաստավոր թվացող պայմաններից, այն է՝ հպատակ քրիստոնյաների շրջանում բողոքականության տարածումից, օգտվեցին բողոքական միսիոներները, որոնք սկսեցին միջամտել օսմանյան կառավարության ներքին գործերին²: Սկզբնական շրջանում, չնայած միսիոներների ներդրած նյութական զգալի միջոցներին և զանազան կրթական ու այլ հաստատությունների հիմնադրմանը, նրանց չհաջողվեց ձեռք բերել զգալի թվով համակիրներ²: Սակայն իրավիճակը փոխվեց XIX դարի 90-ական թթ. Աբդուլ Համիդ II-ի կազմակերպած ջարդերի ժամանակ: Կոտորածներից փրկված ծնողազուրկ երեխաների մի մասի խնամքը իրենց վրա վերցրին բողոքական միսիոներները, որոնք սկսեցին նրանց դաստիարակել բողոքականության ոգով:

Օսմանյան կայսրությունում Աբդուլ Համիդի կողմից արևմտահայության նկատմամբ իրականացվող կոտորածների հետևանքով ակտիվ գործողություններ սկսեցին իրականացնել նաև գերմանացի միսիոներները: Սկզբնական շրջանում գերմանական հասարակությունը անտեղյակ էր համիդյան կոտորածներին, սակայն սկսած 1895 թ. աշնանից՝ հայկական ջարդերի մասին իրական տեղեկությունները թափանցում են Գերմանիա՝ շնորհիվ մամուլի և հասարակական որոշ շրջանների: Բացի տեղեկությունների տպագրությունից՝ որոշ պարբերականներ սկսում են իրենց էջերում «Հայաստանի համար» կամ «Հայ որբերի համար» ֆինանսական օժանդակության կոչեր

---

* 1847 թ. նոյեմբերի 15-ի սուլթանական հրովարտակով Օսմանյան կայսրությունում բնակվող բողոքականները ճանաչվեցին որպես առանձին կրոնական համայնք, իսկ մինչ այդ՝ 1830 թ., նման կարգավիճակ էին ստացել նաև հայ կաթոլիկները:

¹ Տե՛ս **Ղանլարյան Տ.**, Հայ բողոքականներ // «21-րդ ԴԱԳ», 2010, թիվ 4, էջ 39:

^{**} Նման միջամտությունները կամ թափանցումները հայտնի են «փափուկ» դիվանագիտություն անվամբ:

² Տե՛ս **Տերոյան Վ.**, Միսիոներաբարեգործական կազմակերպությունների աշխատանքը Մերձավոր Արևելքում և Անդրկովկասում, Երևան, 2008, էջ 5:

տեղադրելով նվիրատվություններ հավաքել¹: Այս մարդասիրական շարժման մեջ իր ուրույն տեղն ունի Մայնի Ֆրանկֆուրտի Քրիստոսի եկեղեցու քահանա Էռնեստ Լոհմանը: Վերջինս 1896 թ. փետրվարի 2-ին «Für Alle» պարբերականում հանդես է գալիս հայերին ֆինանսական օգնություն ցույց տալու կոչով: Հավաքված հանգանակությունը տարեվերջին կազմում է 265,000 մարկ²: Շուտով Լոհմանին իրենց օգնությունն են առաջարկում մի շարք անհատներ, որոնց թվում էր Յոհաննես Լեփսիուսը: Քանի որ Գերմանիայում կոտորածների մասին լուրերը խիստ հակասական էին, այդ խնդրով հետաքրքրվողների մոտ ցանկություն առաջացավ անձամբ մեկնել Օսմանյան կայսրություն և տեղում ծանոթանալ իրավիճակին: Այդ գործը ստանձնում է Լեփսիուսը: Ճանապարհորդությունը ձեռնարկելուց առաջ նա այդ մասին տեղեկացնում է գերմանական ավետարանական շարժման մի քանի ղեկավարների: Ավետարանական միության նախագահ իշխան Անդրեաս ֆոն Բեռնշտորֆը նրան տրամադրում է 10000 մարկ՝ տուժածներին օգնություն ցուցաբերելու և որբեր հավաքագրելու համար³: Այդ գումարով Լեփսիուսը Թալասում և Ուոհայում հավաքագրում է երեխաներ և իր վեցշաբաթյա ճանապարհորդության ընթացքում հիմնադրում «Գերմանական առաքելությունը Արևելքում» ընկերության առաջին երկու որբանոցները⁴:

Լեփսիուսի վերադարձից հետո՝ 1896 թ. հուլիսի 2-ին, Մայնի Ֆրանկֆուրտում գումարվում է ժողով, որտեղ նա ներկայացնում է Օսմանյան կայսրությունում տիրող իրավիճակը: Հենց նույն օրը պաշտոնապես հիմնադրվում է «Հայաստանի օգնության գերմանական միությունը» (այսուհետև ՀՕԳՄ)՝ Բեռլին՝ և Ֆրանկֆուրտ՝ կենտրոններով: Այդ երկու ընկերություններն ունենին բազմաթիվ ճյուղեր, որոնք սփռված էին ամբողջ Գերմանիայում, իսկ այն տարածքներում, որտեղ չկային մասնաճյուղեր, գործում էին հատուկ մասնավոր անձինք, որոնք համարվում էին կոմիտեների ներկայացուցիչներ:

1896 թ. օգոստոսի վերջին լույս տեսավ Լեփսիուսի «Հայաստան և Եվրոպա» խորագրով գիրքը⁵, որի շնորհիվ գերմանական հասարակությունը

¹ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ.**, Գերմանական միսսիոնական գործունեությունն Օսմանյան կայսրությունում. Մարաշի կայանը (1896-1919 թթ.), գիրք Ա, Երևան, 2016, էջ 30:

² Տե՛ս **Ժամկոչեան Բ.**, Պատմություն Մամիսլեթ Իվ Ազիզի Գերման որբանոցներու, Պէրյոթ, 1973, էջ 14:

³ Տե՛ս **Հայրունի Ա. Ն.**, Յոհաննես Լեփսիուս հայանվեր գործիչն ու հրապարակախոսը, Երևան, 2001, էջ 14:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 15:

* Բեռլինի կենտրոնը ղեկավարում էր Գերմանիայի արևելյան-հյուսիսային մասնաճյուղի ընկերությունը, որի նախագահ ընտրվեց Ա. Ֆոն Բեռնշտորֆը:

** Ֆրանկֆուրտում գործող կենտրոնը ղեկավարում էր հարավարևմտյան մասնաճյուղը, որի նախագահն էր Է. Լոհմանը: Լեփսիուսը իր ցանկությամբ դարձավ Բեռլինի կոմիտեի քարտուղար:

⁵ Տե՛ս **Lepsius J.**, Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Grossmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland, 2-te Aufl., Berlin-Westend, 1896.

ստացավ հավաստի տեղեկություններ հայկական կոտորածների մասին¹: Ջանազան հասարակական գործիչներ և հոգևորականներ ակտիվ գործունեություն ծավալեցին: Նրանք, հատկապես հոգևորականները, իրենց հրապարակային ելույթներում ներկայացնում էին արևմտահայության ծանր վիճակը: Վերջիններս կազմակերպում էին դրամահավաք, կազմում կոչեր, հեռագրեր՝ ուղղված Գերմանիայի կայսր Վիլհելմ II-ին և գերմանական հասարակությանը: Այդ ակտիվ գործունեության արդյունքը եղավ այն, որ նրանք կարողացան կազմակերպել օգնություն արևմտահայերի համար²:

1896 թ. օգոստոսի 28-ին Մայնի Ֆրանկֆուրտում տեղի է ունենում ՀՕԳՄ-ի երկրորդ համաժողովը, որտեղ վճռվում է բոլոր հնարավոր միջոցներով սկսել լայնածավալ տեղեկատվության տարածումը և հանգանակությունների կազմակերպումը: Որոշվեց նաև խնամակալության տակ վերցնել 400 որբերի և պահել Խարբերդում, Մարաշում և Վանում վարձակալած տներում, իսկ Կոստանդնուպոլսի Սկյուտար թաղամասում գերմանական օժանդակությամբ որբանոց բացել³:

Հայ որբերին օգնություն ցուցաբերելու ևս մեկ միջոց էր նրանց տեղափոխումը Գերմանիա և ՀՕԳՄ անդամների ու համակիրների կողմից նրանց պատասպարումը⁴: 1896 թ. նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսներին հայ որբերի երկու խումբ տեղափոխվում է Գերմանիա, որոնցից առաջինում ընդգրկված երեխաների թիվը հասնում էր 25-ի: Նրանց հիմնականում տեղավորեցին Վիլհելմսդորֆում՝ Յ. Յիգլերի գիշերօթիկ դպրոցում⁵:

Որոշ ժամանակ անց կոմիտեները բաժանվեցին և սկսեցին գործել ինքնուրույն: Բեռլինի կոմիտեն գործում էր «Գերմանական արևելյան առաքելություն» (այսուհետև ԳԱԱ) անվամբ, իսկ Ֆրանկֆուրտի կոմիտեն վերանվանվեց «Արևելքում քրիստոնեական բարեգործության գերմանական օգնության միություն»: Ֆրանկֆուրտի կոմիտեն ստանձնել էր Խարբերդում, Մարաշում, Վանում և Կոստանդնուպոլսում, իսկ Բեռլինի կոմիտեն՝ Դիարբեքիրում և Ուռհայում, ինչպես նաև Իրանում և Բուլղարիայում իրականացվող աշխատանքների ղեկավարումը: Այս կոմիտեների բաժանման հիմնական պատճառներից մեկն այն է, որ Բեռլինի կոմիտեն, ի տարբերություն Ֆրանկֆուրտի կոմիտեի և բարեգործական աշխատանքներ վարող այլ կազմակերպությունների, իր առջև խնդիր էր դրել ոչ թե ավետարանի քարոզումը, այլ «ավե-

---

¹ Տե՛ս **Հայրունի Ա. Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 17: Ըստ Հերման Գուլցի գնահատականի՝ այս գրքի հրատարակությունը Լեփսիոսին դարձնում է «եվրոպական մեծություն»: Տե՛ս **Գուլց Հ.**, Գերմանիայի և Հայաստանի միջև. դոկտոր Յոհաննես Լեփսիոս (1858-1926) // «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», 2002, թիվ 5, էջ 129:

² Տե՛ս «Մուրճ», 1899, թիվ 11-12, էջ 1450:

³ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 32:

⁴ Տե՛ս **Հայկ Վ.**, Խարբերդ եւ անոր ոսկեդէն դաշտը, Նիւ Եորք, 1959, էջ 477:

⁵ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 33:

տարանի պահանջների իրագործումը»¹: Այսինքն՝ Ֆրանկֆուրտի կոմիտեն, մարդասիրական աշխատանքին զուգահեռ, ակտիվ քարոզչություններ էր ծավալում թե՛ որբանոցներում, թե՛ բնակչության շրջանում՝ նպատակ ունենալով ձևավորել բողոքական համայնքներ: Իսկ Լեփսիուսը, հակառակը, գտնում էր, որ «Արևելքում մեր աշխատանքում բոլոր պարագաներում պետք է խուսափել քարոզչության որևէ փորձից կամ նույնիսկ միտումից... Քանի որ մենք բարոյական իրավունք չունենք լուսավորչական ծնողների որբացած երեխաներին օտարացնել իրենց եկեղեցուց...»²:

1897 թ. հունվարի 13-14-ը Բրեմենում կայացավ Բեռլինի և Ֆրանկֆուրտի մասնաճյուղերի ժողովը, որին մասնակցում էին նաև Հայաստանի շվեյցարացի բարեկամներն ու Կայզերվերթի, Բիլեֆելդի, Վեստֆալիայի, Հեսենի և այլ ենթակոմիտեների ներկայացուցիչները: Համաժողովում կանոնակարգվեցին օգնության կազմակերպման հիմնական սկզբունքները: Մասնակիցների համոզմամբ՝ իրենց կատարած աշխատանքի առաջնային և կարևոր հարցն այն էր, որ հարկ էր պահանջել օսմանյան կառավարությունից դադարեցնել հալածանքները և ստեղծել խաղաղ իրադրություն, այլապես օգնության գործը կդառնար անիմաստ աշխատանք: Նրանց համար կարևոր խնդիր է դառնում ջարդերից տուժած և ընկճված հայությանը ընձեռել ինքնօգնության հնարավորություն և իրենց քարոքանք երկրում աշխատանք գտնել նրանց համար: Լեփսիուսի ջանքերով մեծ արհեստանոց է կառուցվել Ուռհայում: Տղամարդկանց և կանանց բաժանում էին նյութեր ու գործիքներ, որպեսզի արտադրեին գորգեր, կարպետներ և ասեղնագործություններ: Այս աշխատանքները տանում էին Եվրոպա, վաճառում, իսկ ստացված գումարներով օգնում որբերին: Նույնիսկ եվրոպական երկրներում կազմակերպվում էին ցուցահանդեսներ, և վաճառքից ստացված գումարներն ուղարկվում հայերին: Ընկերությունը գտնում էր, որ պետք է ոչ միայն բոլոր ջանքերը նպատակաուղղել առանձին տառապյալներին կամ որբերին, այլև ձեռք մեկնել ամբողջ ժողովրդին, գրկանքների դեմ պայքարել հենց կոտորածների շրջաններում, որ քրիստոնյա ժողովուրդը պահպանվի իր բնօրրանում: Հարկավոր էր պայմաններ ստեղծել, որպեսզի արևմտահայերը կարողանային վերականգնել իրենց տները, սերմացու և գործիքներ տրամադրել նրանց աշխատելու և եկամուտ ստանալու համար: Օգնությունը պետք է իրականանար և վերահսկվեր եվրոպացիների կողմից: Ընկերությունը նպատակ ուներ Թուրքիայի սահմանամերձ երկրներում ապաստանած փախստականներին, որոնք ևս գտնվում էին ծայրահեղ կարիքի և թշվառության մեջ, նույնպես հնարավորինս օգնություն ցուցաբերել:

Կես տարում բոլոր ենթակոմիտեների հավաքած գումարը կազմել է 631.000 մարկ, որն ուղարկվում է Կոստանդնուպոլսում գտնվող «Միջազգա-

---

¹ **Հայրունի Ա. Ն.**, Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, Երևան, 2002, էջ 68:

² Նույն տեղում, էջ 71-72:

յին օգնության կոմիտեին»: Դրա նախագահը Մեծ Բրիտանիայի դեսպանն էր, որը Թուրքիայում ապրող վստահելի եվրոպացիների միջոցով բաշխում էր օգնությունը¹:

Ֆրանկֆուրտի կոմիտեի առաջին միսիոներներն Օսմանյան կայսրություն են մեկնում 1896 թ. վերջին: Կոստանդնուպոլսում գերմանացի միսիոներներ բժիշկ Ֆ. Հեռլենը, ուսուցիչ Յոհ. Էհմանը և գյուղատնտես դ-ր Մ. Ցիմմերը այցելում են Գերմանիայի դեսպանատուն՝ ներկայացնելով իրենց մարդասիրական գործունեության ծրագիրը: Դեսպանատանը փորձում են նրանց ետ պահել կարիքի մեջ գտնվող արևմտահայությանը օգնության ձեռք մեկնելու մտքից՝ համոզելով չմտնել մահվան խավարի մեջ: Սակայն Ֆ. Հեռլենը տալիս է հետևյալ պատասխանը. «Մենք պատրաստ ենք առանց Գերման կառավարության պաշտպանության ճամբորդելու»²: Այսինքն՝ նրանք ստիպված են լինում հավաստել, որ իրենք սեփական պատասխանատվությամբ են այդ քայլին դիմում:

Այսպես սկզբնավորվում է գերմանացի միսիոներների ամենակարևոր ու անհրաժեշտ՝ որբախնամ գործունեությունը: 1896 թ. վերջին Ուտհայի որբանոցում որբերի թիվը հասնում էր 200-ի³: Գերմանացի միսիոներները ակտիվ գործունեություն էին ծավալում նաև Խարբերդում և Մալաթիայում: Սկզբնական շրջանում նրանք աշխատում էին այդ բնագավառում ավելի վաղ հաստատված ամերիկացի միսիոներների օգնությամբ: 1896 թ. նոյեմբերի 28-ին ամերիկյան առաքելությունից տիկին Լին տեղեկանում է, որ գերմանացի միսիոներները 250 լիրա օգնություն են հատկացնում Մարաշում 50 որբերին խնամելու համար: Վերջիններս երկկողմ ծնողագուրկ էին՝ 5-ից 12 տարեկան: 25 տղաներից 17-ը Մարաշից էին, 8-ը՝ մոտակա գյուղերից: 25 աղջիկներից 13-ը Մարաշից էին, 12-ը՝ գյուղերից⁴: Մարաշի որբերից 70-ին տեղափոխում են Երուսաղեմ՝ Շնեյերի անունը կրող գերմանական որբանոց, որտեղ նրանք, ուսումից բացի, զբաղվում են նաև արհեստներով՝ կոշկակարությամբ, երկաթագործությամբ, աստղձագործությամբ, բրուտագործությամբ և այլն: Իսկ 40 երեխայի տեղափոխում են Բեյրութ, Իզմիր (Զմյուռնիա), Ամասիա և այլուր⁵: 1897 թ. դրությամբ Մարաշում կար գերմանացի միսիոներների հովանու տակ գործող երեք որբանոց՝ 130 որբով, որոնցից 100-ը՝ աղջիկ, իսկ 30-ը՝ տղա⁶:

Ընկերությունները որբերին պատասպարելու մի յուրօրինակ մոտեցում

---

¹ Տե՛ս **Հայրունի Ա. Ն.**, Յոհաննես Լեփսիուս հայանվեր գործիչն ու հրապարակախոսը, էջ 22-23:

² **Հայկ Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 475:

³ Տե՛ս **Հայրունի Ա. Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 25:

⁴ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 37:

⁵ Տե՛ս **Տեր-Վարդանյան Յ.**, Մարաշի ջարդը 1920-ին եւ պատմական համառօտ ակնարկ մը իր անցեալին վրայ, Երուսաղեմ, 1927, էջ 37:

⁶ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 38:

էին որդեգրել. այն անհատը, ով կարող էր վճարել երեխայի մեկ տարվա ծախսերի համար նախատեսված գումարը, այդ ընտանիքը հեռակա որդեգրում է երեխային և դառնում նրա «հոգացող հայրը կամ մայրը»¹: Երբեմն այդ երեխաները նամակագրական կապ ունեին իրենց հեռակա ծնողների հետ, իսկ ծնողներն իրենց հերթին միսիոներներից տեղեկություններ էին ստանում իրենց «որդեգրած երեխայի» մասին:

1896 թ. վերջին ԳԱԱ ընկերության ջանքերով որբանոցներ հիմնվեցին նաև Դիարբեքիում, Խոյում և Վառնայում, որտեղ հանգրվանել էին անմխիթար վիճակում գտնվող տասնյակ հազարավոր հայ փախստականներ: Բուլղարիայում ապաստանած հայ փախստականների վիճակին ծանոթանալու և նրանց օգնություն կազմակերպելու համար 1896 թ. դեկտեմբերին Բեռլինի կոմիտեի հանձնարարությամբ այնտեղ է մեկնում ավետարանական քահանա Աբրահամ Ամիրխանյանցը: Վերջինս Բեռլինի կոմիտեի հատկացրած միջոցներով Ռուսչուկում, Վառնայում և Շումլայում լայնածավալ օգնություն է կազմակերպում: Հիմնում է նաև հասարակական ճաշարաններ, կարիքավորներին հատկացնում հագուստ, տղամարդկանց բաժանում գյուղատնտեսական գործիքներ, երիտասարդներին սովորեցնում արհեստներ: Ապահովվում էր նաև անվճար բուժզննում: Վառնայում հիմնում է որբանոց, որտեղ, բացի որբերից, պատսպարվում էին նաև անապահով և աղքատ ընտանիքների երեխաներ²: ԳԱԱ ընկերությունը կազմակերպում է նաև Բուլղարիայից հայրենիք մեկնել ցանկացողների վերադարձը:

Ֆրանկֆուրտի կոմիտեի կողմից որպես ներկայացուցիչ Կոստանդնուպոլիս է մեկնում կոմսուհի Գրեբենը: Վերջինս հաստատվում է Սկյութարում և կարճ ժամանակ անց իր տանը պատսպարում շուրջ քառասուն հայ որբերի, իսկ ընկերության հանձնարարությամբ հիմնվում է որբանոց Բոսֆորի ափին գտնվող Բեբեկ գյուղում: Շուտով որբերի թիվն այստեղ հասնում է 100-ի: Գերմանական լրագրում նշվում է, որ որբանոցում երեխաները սովորում են կրոնագիտություն հայ քահանաներից³: Սակայն Մարբուրգի ուսանողները, «Արձագանք» թերթում անդրադառնալով Բեբեկի որբանոցի գերմանական լրագրի տեղեկությանը, նշում են, որ որբանոցի բոլոր ուսուցիչները բողոքականներ են: Ուսումը մեծ մասամբ գերմաներեն է, իսկ կրոնագիտությունը՝ բողոքական: Որբանոցում կրոն դասավանդել են պատար Բրոկսը, Օր. Մ. Լիվդիկը, օրիորդ Ռիֆկոհլը և օրիորդ Մանիկ Մալխասյանը: Վերջինիս ծնողները եղել են առաքելական, հետո ամերիկացի միսիոներների ազդեցությամբ ընդունել են ավետարանականությունը, իսկ ինքը՝ օրիորդը, սովորել է բողոքական

¹ Տե՛ս «Մուրճ», 1899, թիվ 11-12, էջ 1455:

² Տե՛ս **Հայրունի Ա.**, Յոհաննես Լեփսիուսը եւ հայ գործիչները // «Էջմիածին», 2013, թիվ 7, էջ 63:

³ Տե՛ս «Արձագանք», 1897, թիվ 129, էջ 1:

ուսումնարանում¹: Մենք հակված ենք կարծելու, որ հայ ուսանողի տեղեկությունը ավելի ճշգրիտ է: Փաստորեն գերմանական լրագրում տեղ գտած տեղեկությունները բխում են իրենց իսկ շահերից, քանի որ Ֆրանկֆուրտի կոմիտեի նպատակը բողոքականության տարածումն էր հայերի մեջ:

Օտար որբանոցներից աչքի է ընկնում նաև Մավաստի՝ Ղալասար գյուղի գերմանական որբանոցը, որը նույնպես ԳԱԱ հովանու տակ էր: Այս որբանոցում պատսպարվում էին 60-ից ավելի որբեր: Սակայն շուտով այստեղ վիճաբանություններ առաջացան տնօրեն Միհրան Պաղտասարյանցի և վերատեսուչ Բերմանի միջև: Որբանոցի բարերար Լեփսիուսը քննիչ է ուղարկում և միաժամանակ հրամայում տնօրենին թողնել զբաղեցրած պաշտոնը: Տնօրենը հեռանալով այնուամենայնիվ կոչ է անում՝ հանուն հայ ժողովրդի գոյատևման հեռու պահել հայ երեխաներին նման «անխիղճ ճանկերից»²: Փաստորեն, այս ամենը ապացուցում է, որ չնայած գերմանացի միսիոներների գործունեության դրական կողմին, որի նպատակը հայ ժողովրդին սատարելն էր, բողոքական միսիոներները հետապնդում էին այլ շահեր ևս՝ արևմտահայության շրջանում բողոքականության տարածումը:

1897 թ. հունիսի 1-ից Խարբերդում գործող գերմանացի միսիոներները առանձնանում են ամերիկացիներից և սկիզբ դնում իրենց գործունեությանը: Նրանք որոշում են հաստատվել Խարբերդում, քանի որ, ըստ բազմաթիվ օտարերկրացի միսիոներների և հյուպատոսների տրամադրած տեղեկությունների, Խարբերդում ավերվել էին հայկական մեծ թվով բնակավայրեր: Կարմիր խաչ կազմակերպության աշխատակից Ջ. Հաբելը 1896 թ. օգոստոսի 1-ին Կլարա Բարտոնին ուղղած տեղեկագրում գրում է, որ Խարբերդը տուժել է առավել, քան որևէ այլ տարածք: Ըստ այդ տեղեկագրի՝ Խարբերդում թալանված կամ ամբողջությամբ ավերված բնակավայրերի թիվը հասնում էր շուրջ 200-ի³: Խարբերդում կար 45.000 սովյալ, որոնցից 20.000-ը որբեր էին, իսկ 15.000-ը՝ այրիներ⁴: Ի վերջո որպես գործունեության հիմնական վայր ընտրվում է Խարբերդ նահանգի վարչական կենտրոն Մեզրեն: 1897 թ. գարնանը ամերիկացի միսիոներների օգնությամբ ՀՕԳՄ-ի Ֆրանկֆուրտի կոմիտեն Մեզրեում երկու շենք է վարձակալում և հունիսին այնտեղ տեղափոխում Խարբերդում գտնվող որբերին⁵: Մեզրեի կայանում որբախնամ աշխատանքների համար հատկացվում է 9 տուն: Հարկ է նշել, որ վերջինիս կազ-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, 1897, թիվ 151, էջ 1:

² «Արաքս», 1898, գիրք Ա, էջ 164:

³ Տե՛ս **Բաբլումյան Ա.**, Խարբերդի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը համիդյան կոտորածների տարիներին // «Յեղասպանագիտական հանդես», 2014, թիվ 2, էջ 32:

⁴ Տե՛ս «Արարատ», 1897, փետրվար, էջ 63:

⁵ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ.**, «Հայաստանի օգնության գերմանական միության» հիմնումը և նրա առաջին քայլերը Մեզրեում (1897-1908 թթ.) // «Պատմաբանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ «ՈԲՀ»), 2013, թիվ 1, էջ 57:

մում էին ընդգրկված նաև մոտակա Հյուսենիկ և Փերչենճ գյուղերի ենթակայանները: Արդեն 1898 թ. Մեզրեի կայանում պատասպարվում էին 280 երեխա, Փերչենճի ենթակայանում՝ 40, իսկ Հյուսենիկում՝ 20 երեխա¹: Որբանոցներում երեխաները բաժանվում են 25-հոգանոց խմբերի, որոնք կոչվում են «ընտանիքներ»: Յուրաքանչյուր «ընտանիք» ղեկավարվում էր մի հայ աշխատակցուհու կողմից, որն իր աշխատանքի դիմաց վարձատրվում էր: Ավագ տարիքի երեխաների համար գործում էին արհեստանոցներ:

1898 թ. նոյեմբերի 28-ին Մեզրեում տեղի է ունենում նորակառույց՝ «Բեթելի» որբանոցի բացումը, որտեղ ապաստանում էր 50 աղջիկ²: 1899 թ. դրությամբ Մեզրեի տղաների «Վեստաֆալական որբանոցում» կար 134 երեխա: Այնտեղ աշխատում էին Էհման ամուսինները, հինգ «մայրիկներ», հինգ հայ ուսուցիչ և երեք հայ արհեստավոր: 1900 թ. նոյեմբերի 1-2-ին որբանոցը տեղափոխում են նորակառույց շենք, որը ստանում է «Էբեն-Էցեր» անվանումը, և որտեղ տղաների թիվը համալրվել էր 150-ով³:

Կոտորածներից փրկված հայությանը անհրաժեշտ էր նաև բժշկական օգնություն: Տարածված էր տարբեր տարափոխիկ հիվանդություններ՝ տիֆ, ճահճատենդ (մալարիա), կարմրուկ, քութեշ և այլն: Գերմանացի միսիոներները, այդ ամենը հաշվի առնելով, Մեզրեում սկզբնական շրջանում վարձում են բնակարան և կահավորում հիվանդանոցին համապատասխան: Իսկ 1902 թ. կառուցում են նոր ու ժամանակակից հիվանդանոց և տալիս «Գերմանական Եփրատ հիվանդանոց Սիլոսահ» անվանումը: Վերջինիս կից գործում էր նաև դեղատուն⁴:

Գերմանացի միսիոներները Արևմտյան Հայաստանում վարձակալած 7 տներում պահում էին 500, Զմյուռնիայի Կայերսվերթ որբանոցում՝ 116, Երուսաղեմի ասորական որբանոցում՝ 50, Բեթղեհեմում՝ 20 որբերի⁵:

1896 թ. սեպտեմբերից մինչև 1899 թ. արևմտահայերի օգնության համար Գերմանիայում հավաքվում է 1.800.000 մարկ, որից տարեկան ծախսվում է մոտ 350.000 մարկ⁶:

Ըստ Լեփսիուսի հրատարակած տեղեկագրի՝ մինչև 1897 թ. մայիսի 1-ը հայ որբերի օգտին ստացվել է.

1. Բեռլինի կենտրոնական հանձնաժողովը հավաքել է 350.000 մարկ (մոտ 170.000 ռուբլի) և պահում է 600 որբ, որոնք ապաստանել են

---

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ.**, Գերմանական միսիոներական գործունեությունն օսմանյան կայսրությունում. Մարաշի կայանը (1896-1919 թթ.), էջ 41:

³ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ.**, «Հայաստանի օգնության գերմանական միության» հիմնումը և նրա առաջին քայլերը Մեզրեում (1897-1908 թթ.), էջ 58:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 60:

⁵ Տե՛ս «Արարատ», 1897, թիվ 2, էջ 64:

⁶ Տե՛ս «Սուրճ», 1899, թիվ 4-5, էջ 546:

Ուրֆայում, Կեսարիայում, Ուրմիայում և Վառնայում:

2. Ֆրանկֆուրտի հանձնաժողովը հավաքել է 300.000 մարկ (մոտ 140.000 ռուբլի) և հիմնել է 4 ապաստարան՝ 320 որբերով: Դրանք գտնվում էին Բեբեկում (Բոսֆորի եզերքի վրա), Խարփուրում, Վանում և Մարաշում:
3. Զմյուռնիա-Բեյրութ-Երուսաղեմի որբանոցների հանձնաժողովը հավաքել է 250.000 մարկ և Զմյուռնիայի, Բեյրութի և Երուսաղեմի որբանոցներում պահում է 150 որբերի:
4. և 5. Բելֆելդի և Շտուտգարդի հանձնաժողովները հավաքել են 103.000 մարկ: Գերմանացի ընտանիքների խնամքին են հանձնել 60 որբ:
6. Սիրիական որբանոցը հավաքել է 48.000 մարկ և Երուսաղեմում պահում է 90 որբ:
7. Բեթղեհեմի որբանոցը հավաքել է 21.000 մարկ և պահում է 30 որբ:

1897 թ. մայիսի 1-ի դրությամբ ընդհանուր առմամբ գերմանական նպաստներով պահվում էին 14 որբանոց՝ 1250 հայ որբ, իսկ հավաքված ընդհանուր գումարը կազմում է 1.072.000 մարկ կամ մոտ կես միլիոն ռուբլի¹:

1899 թ. դրությամբ Բեռլինի կոմիտեի կողմից հիմնվել է 9 որբանոց, որտեղ պահվում է 654 երեխա², իսկ Ֆրանկֆուրտի կոմիտեի կողմից՝ 22 որբանոց 1077 որբերով³:

Այս ամենից գատնապես է հաշվի առնենք, որ կա 65 որբ, որոնց կեցությունը հոգում էին նրանց հյուրընկալված գերմանական ընտանիքները⁴:

Այսպիսով, չնայած Գերմանիան, սկսած XIX դարի վերջից, եղել է Օսմանյան կայսրության դաշնակիցը և աջակցել կատարված ոճրագործություններում, այնուամենայնիվ գերմանական հասարակությունը, հաշվի չառնելով իր պետության դիրքորոշումը և հարուցած դժվարությունները, իրականացրել է իր մարդասիրական գործունեությունը՝ օգնության ձեռք պարզելով մահվան ճիրաններում գտնվող հայ ժողովրդի որոշ հատվածին: Չի բացառվում նաև, որ նա հետապնդում էր այլ նպատակներ՝ հայերի մեջ տարածել բողոքականությունը, բայց, այնուամենայնիվ, տվյալ ժամանակաշրջանում նրանց օգնությունը արևմտահայության համար կարևոր էր: Մեծ մարդասեր Յոհաննես Լեփսիուսը հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգությունների և կորուստների տարիներին (1895-1926) անգնահատելի ներդրում ունեցավ կոտորածների վերքերի սպիացման և մազապուրծ հայության բեկորների վերընձյուղման գործում: Նա, անտեսելով իր պետության դիրքորո-

¹ Տե՛ս «Մշակ», 1897, հունվարի 7, էջ 1:

² Մանրամասն տե՛ս «Մուրճ», 1900, թիվ 1, էջ 63: Տե՛ս նաև «Տարագ», 1901, թիվ 4, էջ 35:

³ Մանրամասն տե՛ս «Մուրճ», 1900, թիվ 1, էջ 64-65: Տե՛ս նաև «Տարագ», 1901, թիվ 4, էջ 35: Միայն այստեղ Ֆրանկֆուրտի կոմիտեի հիմնած որբանոցների թիվը նշվում է 25:

⁴ Տե՛ս «Տարագ», 1901, թիվ 4, էջ 35: Տե՛ս նաև «Մուրճ», 1900, թիվ 1, էջ 64-65:

շումը, միաժամանակ դարձավ հայ ժողովրդի դատապաշտպանը: Դրա վառ օրինակն էր Սողոմոն Թեղեղյանի դատավարությունը: Լեփսիուսն իր ընդարձակ զեկույցում պարզաբանումներ էր կատարում նաև Հայկական հարցի շահարկումների և մեծ տերությունների երկդիմի դիվանագիտական խաղի վերաբերյալ, որոնց պատճառով Թալեաթի և իր կուսակիցների կողմից ծրագրավորվեց և առանց խոչընդոտի իրականացվեց արևմտահայության բնաջնջումը: Բացի այդ՝ Լեփսիուսը դատարանին ներկայացրեց աքսորի վերաբերյալ Օսմանյան կայսրության մարզային իշխանություններին Թալեաթի ուղարկած հեռագրերը, որոնք անհերքելիորեն ապացուցում էին արևմտահայության բնաջնջման ծրագրված լինելը: Լեփսիուսի այս ելույթը կարևոր նշանակություն ունեցավ արդար դատավճռի կայացման գործում:

Лилит Косян – Деятельность немецких миссионеров по уходу за сиротами во второй половине XIX века

Во второй половине XIX века распространение протестантизма находит плодородную почву в Западной Армении в связи с тяжелым политико-правовым и социально-экономическим положением западных армян. В начальный период, несмотря на значительные материальные средства, вложенные миссионерами, и основание различных образовательных и других заведений, им не удалось приобрести единомышленников в большом количестве. Однако ситуация изменилась во время организованной Абдул-Гамидом резни в 1890-ых гг. В этот период свою деятельность стали осуществлять и немецкие миссионеры. Для организации ухода за сиротами они официально основали «Немецкий союз помощи армянам» с центрами в Берлине и Франкфурте. На положение от 1 мая 1897 г. ими содержится в общей сложности 14 детских домов (1250 армянских сирот), общая собранная сумма составила 1.072.000 марок или около полмиллиона рублей. Несмотря на то, что в этот период помощь немецких миссионеров была действительно гуманистическим шагом по отношению к армянскому народу, тем не менее, тем самым они преследовали свои дальние цели – воспитать армянских сирот в духе протестантизма.

Lilit Kosyan - Activities of German Missionaries for the Care of Orphans in the Second half of the XIX Century

In the second half of the XIX century, Protestantism became widespread in Western Armenia due to the heavy legal, political and socio-economic situation of Western Armenians. Initially, despite the considerable amount of material investments and the establishment of various educational and other institutions, they were not able to obtain a significant number of supporters. However, the situation changed in the 1890's during the massacres organized by Abdul Hamid. During this period, the German missionaries also began their activities. For the organization of activities for the care of orphans, they officially form "The German Aid Society for Armenian Relief", which had its centers in Berlin and Frankfurt. As of May 1, 1897 14 orphanages and 1250 orphans were kept on German allowances, and the total amount raised was 1,072,000 marks or about half a million rubles. Despite the fact that the assistance of German missionaries in this period was a truly humane act for the Armenian people, they pursued their long-term goals – to raise Armenian orphans in the spirit of Protestantism.